

“बंजारा समाजाचे सामाजिक जीवन”

प्रा. आर्या सुनील कुलकर्णी

विवेकानंद कॉलेज,

कोल्हापूर (स्वायत्त)

Email : kulkarni.aarya95@gmail.com

सारांश :-

विविधता आणि एकता अस्तित्वात असलेल्या आपल्या भारत देशात अनेक जाती, जमाती, वंश, वर्ण, पंथ, धर्माचे लोक वास्तव्य करतात. जवळपास १३९ कोटी लोकसंख्या असलेल्या या देशात समाजामध्ये असमान वितरण झालेले आपणास लक्षात येते. काही जाती जमाती या उच्च, श्रीमंत आहेत तर काही निम्न आहेत तर काही जाती जमातींना भटके व विमुक्त जाती जमाती म्हणून घोषित करण्यात आलेले आहे. अशा अनेक भटक्या आणि विमुक्त जातीजमातीपैकी एक जमात म्हणजे बंजारा, ज्याला ‘लमाण’ असे देखील संबोधले जाते. लमाण या शब्दाची लमाणी, लभाण, लभाणी इत्यादी अनेक रूपे आहेत.

आयुष्यभर भटके जीवन जगून धान्याची विक्री करणे, गोणपाट तयार करणे, दारू तयार करणे, मध, डिक गोळा करणे, हत्यारे अवजारे बनवणे इत्यादी पारंपारिक व्यवसाय करणाऱ्या बंजारा समाजाचे जीवन अत्यंत साधे होते.

ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर दळणवळणाची विविध साधने अस्तित्वात आली तसेच यंत्रांच्या सहाय्याने वस्तूची निर्मिती होण्यास प्रारंभ झाला त्यामुळे बंजारा समाजाचा पारंपारिक व्यापार करण्याचा व्यवसाय संपुष्टात आला. उपासमारीसारख्या संकटाशी बंजारा समाजाला समजा करावा लागला. याच काळात बंजारा समाजात व्यापारी प्रवृत्ती नाहीशी होऊन गुन्हेगार प्रवृत्ती जोपासली गेली. गुन्हेगार जमात म्हणून इंग्रज सरकारने त्यांना शिककामोर्तब केले.

पारिभाषिक संज्ञा : बंजारा, लमाण, लदेणी

प्रस्तावना :-

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भारतात अनेक जाती जमातीचे लोक वास्तव्य करतात. प्रत्येक जाती, जमाती, पोटजातीची परंपरा, रितीरिवाज, संस्कृती, खानपान, चालीरीती जरी वेगवेगळे असले तरी त्यांची भारतात निर्माण झालेली विविधता आणि एकता निराळीच आहे. अशा लोकशाही स्विकारलेल्या देशात काही जाती जमातींना भटके विमुक्त म्हणून घोषित केले आहे.

महाराष्ट्रामध्ये साधारणपणे भटक्या आणि विमुक्त जाती जमातींची लोकसंख्या जवळपास ५ लाख इतकी दिसून येते. त्याचबरोबर संपूर्ण भारतामध्ये भटक्या विमुक्त जमातींची लोकसंख्या हि ६० लाखाच्या जवळपास असलेली दिसून येते. साधारणपणे महाराष्ट्रात भटक्या जमाती या जवळपास दीड लाखाच्या आसपास असल्याचे २००८ चा रेणके आयोग सांगतो मात्र २०११ च्या अहवालानुसार महाराष्ट्रामध्ये भटक्या विमुक्त जमातींची लोकसंख्या हि ५ लाख इतकी दिसून येते. भारतामध्ये जवळपास ५५० जाती आणि विमुक्त जमाती अस्तित्वात आहेत. त्यामध्ये महाराष्ट्रामध्ये १४ जमाती या गुन्हेगार जमाती म्हणून ओळखल्या जातात. बेरड, बेस्तर, भामटा, रामोशी, वडार, छप्परबंद, बंजारा, पारधी, कैकाडी, कंजारभट, राजपूत भामटा, इत्यादी अनेक भटक्या विमुक्त जाती जमाती महाराष्ट्रात अस्तित्वात आहेत. यापैकी बंजारा हि भारतात विखुरलेली परंतु काही राज्यात अनुसूचित जमात व काही राज्यात अनुसूचीबाहेर असलेली भटकी जमात असे बंजारा समाजाचे अस्तित्व आहे. या भटक्या व विमुक्त जमातीचा अभ्यास या संशोधन लेखात केला आहे.

भारताच्या प्राचीन भाषांच्या साहित्यामध्ये ‘बंजारा’ शब्दाच्या उत्पत्तीचा वेगवेगळ्या पद्धतीने अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ऋग्वेदात व्यापाराशी संबंधित असणाऱ्या व्यक्तींना वाणिज्य सांगितलेले आहे. वाणिज्य या संस्कृत शब्दास हिंदी

पर्यायी शब्द आहे 'बनज'. पुढे बनज यास रा प्रत्यय जोडून बनजारा असा शब्द तयार झाला. 'बनज करणारा बनजारा' झाला असा उल्लेख कै. बळीराम पाटील यांच्या बंजारे समाजाचा इतिहास या पुस्तकात केलेला आहे.

बंजारा समाजाची शास्त्रीय भाषेतून व्याख्या करणे कठीण आहे. "सर्वसाधारणपणे जे लोक तांडा संस्कृतीशी एकरूप झालेले आहेत, देविदेवतांविषयीच्या कल्पना समान स्वरूपाच्या आहेत, जादूटोणा, भूताखेतावर विश्वास ठेवणारा व पोषाखाच्या संदर्भात वेगळेपण दाखवणारा समुदाय म्हणजे लमाण बंजारा समाज होय." साधारणपणे बंजारा समाज व्यापाराच्या निमित्ताने ज्या ज्या प्रांतात गेला त्या त्या प्रांतात बंजारांना वेगवेगळ्या नावाने ओळखण्यात येऊ लागले. लमाण, लमाणी, लंबाडा, गोर बंजारा, शिंगवाले बंजारा, लमान, मथुरिया, गोर, लदेणीया इत्यादी अनेक नावांनी बंजारा समाजाला ओळखण्यात येते.

उद्दिष्टे :-

१. बंजारा समाजाचे भारतीय समाजातील स्थान अभ्यासणे.
२. बंजारा समाजाची उपजीविकेची साधने अभ्यासणे.
३. बंजारा कुटुंबातील स्त्रियांचा दर्जा अभ्यासणे.

गृहीतके :-

१. बंजारा समाजाला भारतामध्ये भटके विमुक्त म्हणून संबोधले जाते.
२. ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर बंजारा समाजातील पारंपारिक व्यवसायाचा ऱ्हास झाला.
३. बंजारा समाजातील स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम प्रकारचा आहे.

स्पष्टीकरण :-

त्रि. ना. अत्रे यांनी त्यांच्या गावगाडा या ग्रंथामध्ये भारतीय समाजात जे वेगवेगळे मानवी समूह आहेत त्यांची विभागणी दोन भागात केलेली आहे. पहिला म्हणजे गावगाड्यातील समूह आणि दुसरा म्हणजे गावगाड्याबाहेरील. भारतीय व्यवस्थेतील जो समूह म्हणजेच ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र या गटाचा समावेश पहिल्या समूहात केलेला आहे आणि गावगाड्याच्या बाहेर राहणारे जे भटके समूह आहेत त्यांना भटक्या आणि विमुक्त जाती म्हणून समजण्यात आले. भटक्या आणि आदिम जमातीमध्ये त्रि. ना. अत्रे यांनी पुन्हा तीन विभाग केलेले आहेत. यामध्ये गावाबाहेर राहणाऱ्या जमातीमध्ये महार, मांग, रामोशी आणि गोंधळी या जमातींचा समावेश केला आहे. दुसऱ्या भागामध्ये गावगाड्यापासून सुरक्षित अंतरावर असलेल्या जमाती म्हणजेच कैकाडी, वडार, गारूडी, कंजारभट, डोंबारी यांचा समावेश केला. तिसऱ्या भागामध्ये ज्या जातीचा समावेश केला त्यात पारधी, गोंड, ठाकर, बंजारा, कातकरी, माकडवाले, गोसावी या विमुक्त जाती जमातींचा समावेश केलेला आहे.

बंजारा समाजाच्या चालीरीती व आदिवासी चालीरीतींमध्ये साम्य असलेले दिसून येते. भारतामध्ये विशाल भूमीवर बंजारांचे वास्तव्य आहे. महाराष्ट्र, म्हैसूर, राजस्थान, मध्यप्रदेश, गुजरात, उत्तरप्रदेश, ओरिसा, पंजाब, हरियाणा इत्यादी अनेक ठिकाणी त्यांची वस्तीस्थाने आहेत. प्राचीन काळी बंजारांचा प्रमुख व्यवसाय व्यापार होता. दळणवळणाची साधने नसल्यामुळे बैलांच्या सहाय्याने व्यापार करणारी हि जमात भारताच्या कानाकोपऱ्यात पोहोचली. बैल हा व्यापाराचा मुख्य आधार असल्यामुळे या बंजारा जमातीतील लोकांनी गाई बैलांची संख्या वाढवली. राजस्थानमध्ये वास्तव्य असलेली हि बंजारा जमात युद्ध, दुष्काळ, परकीय आक्रमणे अशा कठीण परिस्थितीचा सामना करीत हि जमात राजस्थान सोडून वेगवेगळ्या प्रदेशात निघून गेले असावेत. या सर्व परिस्थितीमुळे राजस्थानमधील स्थिती अनुकूल राहिली नाही त्यामुळेच अनेक बंजारा लोकांनी मिळेल त्या ठिकाणी जंगलांच्या सानिध्यात जीवन जगण्यास प्रारंभ केला असावा आणि तेव्हापासूनच त्यांचे जीवन भटके बनले असावे अशी शक्यता आहे.

पूर्वीच्या काळी अतिशय प्राथमिक स्वरूपाचे व्यवसाय बंजारा लोक करत होते. बैलांच्या पाठीवर मीठ, गहू, तांदूळ यांच्या गोण्या ठेवून दुसऱ्या प्रांतात किंवा देशात जाऊन त्यांचे वितरण करण्याचे काम बंजारा करत असत. बैलांच्या सहाय्याने केला जाणारा जो व्यापार आहे त्याला बंजारे 'लदेणी' म्हणत असत. गाई बैलांचा तांडा त्यांच्याजवळ खूप मोठा होता त्यामुळे

पशुपालनासारख्या व्यवसायाला त्यांनी सुरुवात केली. त्याकाळी ते बैलांची खरेदी विक्री करण्याचा व्यवसाय ते मोठ्या प्रमाणावर करत. गाई बैलांना चारापाण्यासाठी बंजारे जंगलात घेऊन जात, मिळालेल्या फावल्या वेळेत सूतकताई करून ते गोणपाट तयार करत असत. ताग, आंबाडी यापासून सूत तयार करून त्याची विक्री केली जात असे आणि त्यावर ते आपली उपजीविका करत असत. मोहाची फुले, गुळ, नवसागर यापासून बंजारे दारू तयार करत असत. दारू तयार करणाऱ्या मोठमोठ्या कारखान्यांना शासन परवानगी देत असे पण जे उपजीविकेसाठी हा व्यवसाय करतात त्यांना मात्र गुन्हेगार समजले जाते.

बंजारे जंगलाच्या सानिध्यात राहत असल्यामुळे फळांच्या संकलनाबरोबरच मध, डिंक गोळा करून त्याची विक्री करण्याचा व्यवसाय बंजारे मोठ्या प्रमाणावर करत असत. आजही जंगलांच्या सानिध्यात राहणारे बंजारे मध गोळा करण्याचे काम करतात तसेच घरगुती कुक्कुटपालन, शेतीव्यवसाय देखील बंजारे करतात. परंतु ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर मात्र बंजारा समाजाचे चित्र बदललेले दिसते. नवीन वाहतुकीची साधने अस्तित्वात आल्यामुळे तसेच यंत्रांमुळे त्यांचा पारंपारिक व्यापार करण्याचा व्यवसाय संपुष्टात आला. उपसमारीसारख्या संकटांशी बंजारा समाजाला सामना करावा लागला. काही बंजारी शेती, मजुरी यासारखे व्यवसाय करू लागले तर काही पोटापाण्यासाठी गुन्हेगारीकडे वळले. साधारणतः बंजारा समाजाचे घरफोडी, दरोडा, गुरे, मेंढ्या चोरणे, बेकायदेशीर दारू गाळणे हे त्यांचे प्रमुख गुन्हे होते. अर्थातच दळणवळणाची साधने अस्तित्वात आल्यामुळे आणि विज्ञान तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे बंजारा जमातीचे व्यवसाय संपुष्टात आले.

भारतीय समाजातील कुटुंबव्यवस्थेप्रमाणे बंजारा समाजातदेखील पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती अस्तित्वात आहे. बंजारा समाजातील वडिलोपार्जित संपत्तीचा वारसदार मुलगा असतो तसेच आर्थिक व्यवहार देखील बंजारा समाजातील पुरुषांच्या सहमतीने केले जातात. मुलामुलींच्या विवाहासंबंधीचे निर्णय घेण्यामध्येसुद्धा स्त्रियांचा सहभाग नसतो. बंजारा समाजातील स्त्रिया या पहाटे तीन पासून रात्रीपर्यंत अखंडपणे घरचे कामकाज करत असतात. एकंदरीत कामाची तुलना करताना पुरुषांपेक्षा स्त्रिया जास्त कामे करतात परंतु पितृसत्ताक व्यवस्था असल्यामुळे स्त्रियांचे काम बंजारा समाजामध्ये काम समजले जात नाही.

बंजारा समाजात आजदेखील बहुपत्नीत्वाची प्रथा अस्तित्वात आहे. एकापेक्षा अनेक स्त्रियांशी विवाह करणे बंजारा समाजात शौर्याचे लक्षण समजले जाते. पहिल्या पत्नीपासून मुल होत नसेल तर बंजारे दुसरे लग्न करतात तसेच पहिल्या पत्नीला मुलीच असतील तरीही बंजारे दुसऱ्या स्त्रीशी विवाह करतात. एकंदरीत बंजारा समाजात देखील मुलगीला परक्याचे धन मानले जाते. सुधारलेल्या संस्कृतीच्या संपर्कामुळे व आरोग्यविषयक सुविधांमुळे कुटुंबनियोजनाचे महत्व बंजारा समाजाला पटलेले आहे परंतु कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया हि स्त्रियांनीच केली पाहिजे असा समज बंजारा समाजाचा आहे. पुरुष शस्त्रक्रियेमुळे लैंगिकतेत बाधा निर्माण होईल असा समज पुरुषांमध्ये आहे. कोणत्याही प्रसंगाला आत्मविश्वासाने सामना करणे हे शिक्षणामुळे शक्य होते परंतु स्त्रीला स्वातंत्र्य दिल्यास समाजाचे संतुलन बिघडेल आणि तिच्यावर समाजच एक कलंक लावेल या भीतीने स्त्रियांना आजदेखील चार भिंतीमध्येच ठेवले जाते. त्यामुळे आदिवासी, ग्रामीण दऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या स्त्रियांचे जीवन आजदेखील अंधारातच आहे. एकंदरीत या सर्व उदाहरणांवरून बंजारा समाजातील स्त्रियांचे स्थान दुय्यम असल्याचे सिद्ध होते.

संदर्भसूची :-

१. अत्रे. त्रि. ना., गावगाडा, १८३७
२. पवार रुक्मिणी, बंजारा लोकजीवन पद्धती, कैलाश पब्लिकेशन, २००५
३. सोनवणी संजय, जातीसंस्थेचा इतिहास
४. माने लक्ष्मण, विमुक्तायन, महाराष्ट्रातील निवडक जमाती एक चिकित्सक अभ्यास, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान मुंबई, १९९७
५. गोविंद गारे, आदिवासी साहित्य संमेलन अध्यक्षीय भाषण, २००५, पुणे